

3. Weizzen Reuzzen крыжацкіх «рэйзаў»

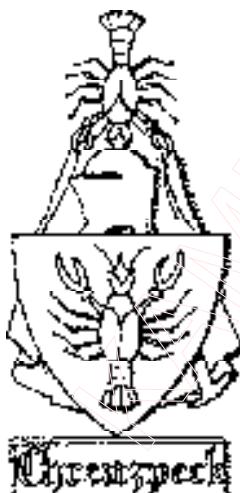
Нямецкі Drang nach Osten і Белая Русь XIV—XV ст.

Калі ў XIII ст. *Белая Русь* фігуравала толькі ў лацінскіх схаластычных трактатах (хаця і створаных аўтарамі, роднымі мовамі якіх былі германскія), дык у XIV—першай палове XV ст. мы сустракаем гэтую назыву пераважна ў нямецкамоўных крыніцах, дзе асвятляюцца ўзаемадачыненні крыжакоў і Паўночна-Заходнія Русі. Адны з найбольш ранніх такіх крыніц — творы аўстрыйскага паэта Петэра Зухенвірта, які жыў пры венгерскім і баварскім дварах, але найбольш часу (1356—1395 г.) правёў у Вене. Тэматыка яго геральдычных вершаў традыцыйная для рыцарскага веку: подзвігі «дасканалых» рыцараў, іх галантнасць, шляхетнасць, зух — якасці, прайвіць якія прасцей за ўсё было

ў войнах з нявернымі, ці, інакш, «сарацынамі». Да апошніх адносілі і паганцаў—ліцвінаў, і праваслаўных усходніх славянаў.

Адзін з такіх геральдычных вершаў прысвечаны рыцару Фрыдрыху фон Кройцпеку (†1360), шматразовому ўдзельніку крыжацкіх «рэйзаў» з Лівоніі і Швецыі. У шэрагу іншых яго «прыгод», пра якія Зухенвірт даведаўся з першых рук, згадваеца і такая:

*А потым наехалі на белых русаў,
На крэпасць Айзенбург,
Дзе вялікая бітва
Адбылася...¹¹²*

Герб Фрыдрыха фон Кройцпека, удзельніка «рэйзы» «на белых русаў, на крэпасць Айзенбург» (каля 1348 г.).

Айзенбург (*Eysenburk*) — нямецкая передача назвы Ізборска, старажытнага «прыгарада» Пскова і яго галоўнага фарпоста ў змаганні з крыжакамі, таго са-

мага горада, дзе, паводле «Аповесці мінульых часоў», у 862 г. «сеў» паўміфічны Трувор, брат Рурыка і Сіневуса. З кантэксту верша вынікае, што няўдалая аблога Ізборска мела месца незадоўга да 1348 г.: адразу пасля яе Кройцпек на-кіраваўся да шведскага караля Магнуса II і разам з ім у 1348 г. браў удзел у выправе на падуладную Ноўгараду Іжору¹¹³. Ці не мог Кройцпек даведацца пра назыву *Белая Русь* ад шведаў? Згаданая ў папярэднім раздзеле «Хроніка Эрыка» была складзеная менавіта пры Магнусе II. Што ж датычыць Ізборска, то да Болатаўскага дагавору (каля 1348 г.) Пскоў разам са сваімі прыгарадамі намінальна лічыўся васалам Вялікага Ноўгарада, ці, што тое ж, часткай *Белай Русі*. Зухенвірт наўрад ці ведаў пра розніцу паміж Ноўгарадам і Псковам, пра толькі што юрыдычна замацаваную незалежнасць апошняга, а калі б і ведаў, то, пэўна, не прыдаў бы асаблівага значэння.

Герб Ганса фон Траўна, удзельніка «рэйзы» на Ізборск — «добры горад на Белай Русі» — у 1356 г.

Цікава, што падчас апісваных аўстрыйскім паэтам падзеяў служылым князем Пскова, ва ўсякім разе намінальна, яшчэ быў Андрэй Альгердавіч, а прадстаўляў яго тут іншы літоўскі князь — Юры Вітаўтавіч. Разрыў пскавічоў з Андрэем адбыўся толькі пасля гібелі Юрыя ў сутычцы з немцамі, якраз каля Ізборска, 15 красавіка 1349 г. Некалькі гадоў раней, у 1341-м, Юры Вітаўтавіч вытрымаў аблогу Ізборска крыжакамі, чым здабыў сімпатыі пскавічаў¹¹⁴. Адсюль вынікае, што, з пункту гледжання крыжакоў, і Андрэй, і Юры маглі ўспрымацца «князямі Белай Русі» — хача іх імёны і не згадваюцца Зухенвіртам яўна. На гэту акалічнасць варта звярнуць асаблівую ўвагу: інфармацыя пра пахо-

джанне памянёных «князёў Белай Русі» магла быць успрынятая такім чынам, што часткай гэтай *Белай Русі* як бы аўтаматычна рабіўся і Полацк¹¹⁵.

Такое змешванне феадальнай тытулатуры і геаграфічнай наменклатуры часта назіраецца нават у сучаснай гісторычнай навуцы. Напрыклад, у энцыклапедычным артыкуле пра маскоўска-літоўскую вайну 1500—1503 г. старадубскі князь Сямён Іванавіч Мажайскі названы «мажайскім князем», г. зн. князем з Мажайска¹¹⁶. На самай справе яго бацька Іван выехаў з Мажайска ў ВКЛ яшчэ ў 1454 г., і яго нашчадкі не захавалі ніякіх сувязяў з былой вотчынай, апрач спадчыннага прозвішча. Зрэшты, цалкам магчыма, што яны працягвалі лічыць сябе легітымнымі «мажайскімі князямі». У феадальную эпоху з яе асаблівай увагай да генеалогіі і тытулатуры, атаясамленне асобы феадала з тэрыторыяй, якой ён валодаў ці нават на якую толькі прэтэндаваў, можна сустрэць на кожным кроку. Ніжэй мы ўбачым, як такі ж механізм паstryрэння назывы *Белая Русь* на сумежныя тэрыторыі праявіў сябе ў выпадках са смаленскім князем Фёдарам Юр'евічам і, магчыма, з наўгародскім і галіцкім князем Mcціславам Удалым.

У іншым вершы Зухенвіргта, у гонар яшчэ аднаго аўстрыйскага крыжака, Ганса фон Траўна, ізноў згадваецца Ізборск — «добра горад на Белай Русі»¹¹⁷. Цяпер гутарка ідзе пра падзеі 1356 г., калі «белыя русіны мелі нахабства наехаць на хрысціян», і ў «рэйзе», арганізаванай для іх пакарання, фон Траўну выпаў гонар быць сцяганосцам Св. Георгія¹¹⁸.

Прыцягвае ўвагу, што назва *Белая Русь* была вядомая, прынамсі, яшчэ аднаму нямецкамоўнаму паэту таго перыяду, Генрыху фон Мюгельну. Як і Зухенвірт, ён правёў пэўны час у Вене пры дварах герцагаў Рудольфа IV і Альбрэхта III. Безумоўна, абодва паэты асабіста ведалі аднаго (хаця тэрмін *Белая Русь* ужывалі ў розных значэннях). Ніжэй яшчэ будзе гутарка пра Мюгельна (гл. раздзел 7) і пра іншага

нямецкага паэта, Томаса Прысшуха, якому таксама была вядомая гэтая назва.

Ці не значыць гэта, што даследчыкам гісторыі нашай назвы варта звярнуць пільную ўвагу на нямецкую паэзію эпохі, пераходнай ад мінезінгераў да майстарзінгераў? Магчыма, і іншым паэтам XIV—XV ст. *Белая Русь* уяўлялася нейкай сімвалічнай краінай на ўсходзе, поўной падступных паганцаў, фантастычных пачвараў і іншых небяспек, куды шляхетныя рыцары выпраўляліся дзеля славы, дзеля герайчных учынкаў у гонар прыгожых дам і пашырэння сапраўднай веры? Ці не пранікаў такі вобраз *Белай Русі* і ў літаратуры суседніх краін, у прыватнасці, Італіі? Так або інакш, стагоддзем пазней мы сустрэнем на *Белай Русі* высакароднага рыцара Астольфа, героя рыцарскай паэмы Матэя Баярда «Закаханы Раланд» (гл. наступны раздзел).

Аднак немцы ўжывалі назуву *Белая Русь* не толькі ў прыгожым пісьменстве, але і ў афіцыйным справаводстве. Некаторыя звесткі пра яе з нямецкамоўных крыніц пачатку XV ст. датычаны узаемадачынення ВКЛ з Ноўгарадам і Псковам у 1410—х г. Пасля заключэння ў 1411 г. Тарунскага міру Вітаўт імкнуўся падначаліць сабе гэтыя рэспублікі, што непакоіла Ордэн, бо ён не хацеў аб'яднання ўсіх сваіх усходніх суседзяў у адной дзяржаве. У 1412 г., пагражаюты Ноўгараду вайной, вялікі князь літоўскі дамогся выдалення адтуль Фёдара Юр'евіча, сына апошняга вялікага князя смаленскага Юрыя Святаславіча (раней, у 1404 г., таксама пазбаўленага ўлады Вітаўтам). Фёдар, папулярны ў Ноўгарадзе і ў бацькоўскім Смаленску, спачатку выехаў у Лівонію, затым у Прусію да вялікага магістра Генрыха фон Плаўэна, аднак той, не маючы, паводле ўмоў Тарунскага міру, права прымаць ворагаў Польшчы і ВКЛ, адаслаў яго да чэшскага караля Вацлава IV Люксембурга. Урэшце, Фёдар знайшоў прытулак у брата Вацлава — імператара Свяшчэннай Рымскай імперыі і сеньёра Ордэна Сігізмунда I Люксембурга, які разглядаў князя—ізгоя як магчымую процівагу Вітаўту¹¹⁹.

Менавіта ў сувязі з гэтымі знешнепалітычнымі абставінамі трэба разглядаць ліст 1412 г., у якім прускія крыжакі скардзіліся Вацлаву IV, што «[кароль] Польшчы і герцаг Вітаўт злучыліся з Псковам і Белай Руссю (*den weisen Rewsen*)»¹²⁰. У іншым лісце да Вацлава IV, ад вялікага магістра Ордэна Генрыха фон Плаўэна (травень 1413 г.), паведамлялася: «Герцаг Вітаўт злучыўся з пскавічамі і вяліканагородцамі і ўсімі рускімі мовамі... цяпер давядзеца ваваць з Белай Руссю (*mit den Wissen Russen*)»¹²¹.

Усе прыведзеныя даныя бяспрэчна паказваюць на лакалізацыю *Белай Русі* ў рускіх рэспубліках, чыя тэрыторыя прылягала да Лівоніі, — Ноўгарадзе і Пскове. У супастаўленні з «Апісаннем земляў» і пазнейшымі звесткамі пра *Белую Русь* інфармацыю гэтых нямецкіх крыніц варта прыняць пад увагу. Яна не з'яўляеца памылковай ці скажонай, як можа падацца тым, хто ўспрымае сённяшні змест назвы як адвучны.

Праўда, існуе яшчэ «Хроніка Польшчы» падканцлера Яна з Чарнкова, і яна традыцыйна лічыцца першай крыніцай, дзе *Белая Русь* згаданая ў прывязцы да тэрыторыі сучаснай Беларусі¹²². Паводле гэтай хронікі, «у 1382 г. Ягайла, сын Альгерда, вялікі князь літвінаў, якога годам раней ягоны дзядзька Кейстут паланіў разам з маткаю, закаваў у ланцугі і пасадзіў у вязніцу ў нейкай крэпасці Белай Русі, што заўецца Полацк, на свята Пяцідзесятніцы ўцёк з гэтае вязніцы і пры падтрымцы знаці Літвы захапіў крэпасць Вільню»¹²³.

Як заўважалі яшчэ В. Пануцэвіч і Я. Станкевіч¹²⁴, арыгінал «Хронікі...» Яна з Чарнкова не захаваўся, яна вядомая толькі ў пазнейшых спісах. Гэтыя спісы, як лічылі згаданыя гісторыкі, датуюцца канцом XVI ст., калі назва ўжо трывала замацавалася за Полаччынай. У такім выпадку можна было б лічыць, што слова *Albae Russiae* дадаў перапісчык хронікі, зыходзячы з рэалій часоў Лівонскай вайны. Але польскі гісторык Шляхтоўскі, які апублікаваў «Хроніку...» у 1872 г. на падставе 9 розных спісаў, адзна-

чаў, што большасць іх адносіцца да сярэдзіны XV ст.¹²⁵. Для надзеінай даціроўкі — не столькі самой «Хронікі...», колькі яе паведамлення пра *Белую Русь*, — гэтыя спісы варта было б праверыць, — хаця сам Шляхтоўскі, падаўшы ў публікацыі і розначитанні паміж рознымі спісамі, не зафіксаваў у іх розначитанні фразы *castro Albae Russiae, Poloczk dicto*. Таму хаця В. Пануцэвіч і Я. Станкевіч маюць рацыю, сумніваючыся ў верагоднасці любога паведамлення XIV ст., якое звязвае назуву *Белая Русь* з сучаснай Беларуссю, мы дапускаем, што даціроўка паведамлення «Хронікі...» 1382-м годам можа быць правільнай. Але нават у гэтым выпадку аднясенне Полацка да *Белай Русі* — хутчэй выпадковасць, чым усталяваная традыцыя. Тым больш, што ў гэтым паведамленні ёсць і іншыя істотныя недакладнасці: пра ўтрыманне Ягайллы вязнем у Полацку пасля выкрыцця Кейстутам яго змовы з крыжакамі нічога не паведамляюць ніякія іншыя крыніцы.

Дапасаванне назывы *Белая Русь* да Полацка польскім аўтарам XIV ст., калі яно мела месца ў сапраўднасці, паказвае на дзве магчымасці: 1) Ян з Чарнкова, недасведчаны ў дакладным значэнні гэтага, пераважна нямецкага, тэрміна, ужыў яго ў сувязі з падзеямі ў Літве памылкова; 2) нямецкія крыжакі самі часам выпадкова называлі *Белай Русью* ту ю частку сённяшняй Беларусі, якая прылягала да Інфлянтаў, успрымаючы яе як нешта адзінае з суседнімі Псковам і Ноўгарадам. Да таго ж многія служылія князі Ноўгарада і Пскова паходзілі адтуль.

Тым не менш, усе даследчыкі, апроч Я. Станкевіча, абапіраючыся на Яна з Чарнкова, зрабілі не зусім абгрунтаваныя высновы. Для В. Ламанскага было «очевидно, что *biała Ruś...* для Поляков времени Казимира Великого (1333—1370) была живым народным выражением, издавна общеупотребительным»¹²⁶. М. В. Доўнар-Запольскі тлумачыў назуву *Белая Русь* як «вольная» — і ад татараў, і ад Літвы і ў сувязі з гэтым пісаў: «польскія і нямецкія

пісьменнікі ўжо з сярэдзіны 14 ст. называюць такім найменнем нашу краіну. Вялікія князі літоўскія называюць гэтую землі Белай Руссю, а народ гэтай краіны беларусамі... З сярэдзіны 15 ст. і ў Маскве называюць ужо жыхароў Смаленска, Полацка і навакольных мясцін беларусамі, а мясцовасць — Беларусью... Вітаўт зусім правільна адрозніваў у складзе новаўтворанай сваёй дзяржавы Русь, якая належала яму і была абкладзена ім падаткамі, несвабодную — Чорную Русь, і Русь, якая карысталася палітычнай свободай, паводле дагавору злучалася з князямі літоўскімі, — Русь вольную, Белую Русь¹²⁷. Але калі ў другой палове XVII ст. будзе агульнапрынятым меркаванне, што «Белая Россия — Белорусцы, которые живут около Смоленска и Полотца и в—ыных городех» (Г. Каташыхін)¹²⁸, — не варта рэтраспектыўна распаўсюджваць на XV ст. і прыпісваць яго Вітаўту.

Рэаліі ж XV ст. адназначна паказваюць на Ноўгарад. Належнасць Ноўгарада да *Белай Русі* ўсведамлялі многія беларускія гісторыкі, у асаблівасці эмігранцкія. Ды адначасова яны адносілі да *Белай Русі* хто сучасную Беларусь, хто Маскоўскую дзяржаву. Паводле П. Урбана, «разам з Маскоўшчынай Белай Руссю тады [у XVI ст. — А.Б.] называлася Пскоўшчына і Наўгародчына»¹²⁹. С. Брага (В. Тумаш) меркаваў, што «эўрапейскія картографы першае паловы XVI ст. край *Russia Alba* звычайна змяшчалі на прасторы між Полацкам і Ноўгарадам... лякалізацыя назвы «Белая Русь» звязвалася на заходзе Эўропы з կрывіцкім землямі паўночнае Беларусі»¹³⁰. Яго паўтарае Г. Сагановіч: «У папярэдняй стагоддзі, прынамсі, у XV, гэтае паняцце ахоплівала [апроч Беларусі] і тэрыторыю на поўнач ад сучаснай Беларусі — Пскоўшчыну, магчыма, частку Наўгародчыны»¹³¹.

Р. Максімовіч і следам за ім В. Астроўскі паспрабавалі растлумачыць перанос назвы з гэтай меркаванай *Белай Русі* (Полацк — Ноўгарад — Пскоў) на Маскоўскую дзяржаву наступным чынам: «Калі Масковія знаходзілася пад поўнай

уладай татараў, польскія і німецкія аўтары лічылі Ноўгарад, Пскоў і Полацк вольнай часткай Русі, тэрыторый грэчаскага праваслаўя. Пазней, пасля 1462 г., усведамляючы сваё вызваленне ад татарскага ярма, маскавіты, якіх татары лічылі раней «чорнымі», г.зн. залежнымі, пачалі таксама называць сябе «белымі», г.зн. вольнымі»¹³². Такіх поглядаў трymаўся і Я. Станкевіч¹³³. Але ў сапраўднасці Ноўгарад, Пскоў і Полацк ніколі не складалі такога адзінства, як «крывіцкія землі паўночнае Беларусі» ці «вольная частка Русі, тэрыторыя грэчаскага праваслаўя». Як мы пакажам у наступным раздзеле, памылковае і меркаванне аб *Белай Русі* як афіцыйнай назве Маскоўскай дзяржавы часоў Івана III.

Нельга пакінуць без заўвагі і выказванне А. Салаўёва, што «в XV в. название «Великая Русь» значит то же, что и «Белая»¹³⁴. Да яго далучаецца Я. Юхо: «Тэрмін «Белая Русь»... у асноўным быў як раўназначны тэрміну «Вялікая Русь»¹³⁵. Яшчэ далей пайшоў А. Рогалеў, беспадстаўна сцвярджаючы, што Вялікай, ці Белай Руссю называў свой «пачатковы дамен» — землі ад Ноўгарада да Мурома — яшчэ «вешчы» Алег¹³⁶.

Рэч у тым, што *Белая Русь* сапраўды пэўны час была тоеснай *Вялікай*, але *Вялікай* не ў традыцыйным, сённяшнім сэнсе. У 1413 г. бургундскі падарожнік і дыпламат Жыльбер дэ Лануа, наведаўшы Ноўгарад і Пскоў, занатаваў: «Рускія Вялікай Русі (*Les russes de la grant Russie*) не маюць іншых гаспадароў, апроч тых па выбары, як таго хоча народ»¹³⁷. Відавочна, ён меў на ўвазе толькі гэтыя баярскія рэспублікі, бо ў іншых землях Русі на той час вечавога ладу ўжо не існавала. Ліст лівонскага магістра вялікаму магістру Ордэна (1413 г.), у якім гутарка ідзе пра тыя ж акалічнасці, што і ў згаданых вышэй рэляцыях 1412—1413 г. з Прусіі да Вацлава IV, паведамляў, што Вітаўт згаварыўся *«mit den grossen Reussen»*¹³⁸. Такім чынам, *Вялікая* і *Белая Русь* у той час сапраўды былі сінонімамі, але ж і тэрмін *Вялікая Русь*

меў зусім не той сэнс, як пазней. Упершыню на тоеснасць *Вялікай і Белай Русі* звярнуў увагу сам Салаўеў, аднак мы хацелі б удакладніць яго сцвярджэнне, нібыта *Вялікай* тады называлі ўсю Паўночна–Усходнюю ці «Маскоўска–Наўгародскую» Русь. Перш за ёсё, Ноўгарад нельга адносіць да Паўночна–Усходняй Русі. Як паказаў У. Кучкін, апошні тэрмін правамерна ўжываець толькі для абазначэння тэрыторыі, якой у пэўны храналагічны перыяд валодала дынастыя рускіх князёў — нашчадкаў Юрыя Даўгартукага. Ноўгарад, хаця фармальна і прызнаваў вярхоўную ўладу князя, які атрымаў ярлык на вялікае Уладзімірскае княжанне, да 1470-х ніколі не складаў арганічнага цэлага з гэтай тэрыторыяй¹³⁹. Для абазначэння Вялікага Ноўгарада і Пскова больш карэктны, і з геаграфічнага, і з гісторычнага пункту гледжання, тэрмін «Паўночна–Захо́дняя Русь». Тым больш недарэчным анахранізмам у кантэксле XV ст. выглядае ўжыты Салаўевым выраз «Маскоўска–Наўгародская Русь». Трэба быць занадта вялікім апалаgetам рускай імперскай ідзі, каб даводзіць існаванне «адзінай і непадзельнай», «святой» Русі як найбольшай каштоўнасці ўсіх усходніх славянаў у час, калі яшчэ існавалі незалежныя ад Масквы ці аўтаномныя Ноўгарад, Пскоў, Цвер, Вятка, Разань, не ка-жуучы пра ВКЛ. Тады мала хто здолеў бы прадказаць будучую гісторычную кар'еру Масквы, вынішчэнне ёю з цягам часу ўсіх прыкмет самабытнасці іншых рускіх земляў, зруйнаванне ўсіх парасткаў іх «захо́дняй» культурнай арыентацыі. Так што *Белая Русь* была тоесная *Вялікай* толькі ў той ступені, у якой *Вялікая* была тоесная *Вялікаму Ноўгараду*: *Вялікая Русь* = *Белая Русь* = *Вялікі Ноўгарад*, як для Лану *La grant Russie* была сіонімам *Noegarde la grande*¹⁴⁰.

Аб раўназначнасці гэтых тэрмінаў сведчаць і дадзеныя картографіі. Так, карта свету Андрэя Біянка (1436) дае назvu *Imperion Rosie Magna* ў раёне *Вялікага Ноўгарада*¹⁴¹. Вядома, што пазней менавіта Біянка дапамагаў у працы над славутай картай Фра Маўру, які, наколькі вядома, упер-

Польская і венгерская дэлегацыі на Канстанцкім саборы. Мініяцюра з «Хронікі» У. Рыхенталя.

гранцкіх гісторыкаў¹⁴², але толькі мімаходзь, таму мы дазволім сабе спыніцца на ёй падрабязней.

Канстанцкі сабор 1414—1418 г. быў найбуйнейшым дыпламатычным кангрэсам, на якім вырашаліся важнейшыя міжнародныя пытанні, перш за ўсё звязаныя з прэтэнзіямі імператара Сігізмунда на палітычную гегемонію ў Еўропе. Актыўны ўдзел у працы сабора брала ВКЛ, аўтарытэт якога пасля Вялікай вайны 1409—1411 г. значна ўзрос. Вітаўт некалькі разоў накіроўваў свае дэлегацыі ў Канстанц. Пра адну з іх (1417 г.) Рыхенталь паведамляе: «Прыехалі паслы ад герцага Літвы Вітальда, ад паноў дэспатаў Рашкі [г.зн. Сербіі. — А. Б.], з Вялікай і Малой Валахіі, ад двух каралёў Турцыі (*sic!*), ад герцага з Белай Русі, цугам на 180 конях, у дом Ханзена Руэ на вуліцы Святога Паўла»¹⁴³.

Асабліва прадстаўнічая дэлегацыя ВКЛ на чале з кіеўскім мітрапалітам Рыгорам Цамблакам наведала Канстанц у 1418 г. У яе ўваходзілі праваслаўныя епіскапы з Вялікага княства і Малдовы, а таксама свецкія прадстаўнікі Кіева, Смаленска, Вялікага Ноўгарада і іншых гарадоў. Мэтай яе было заключэнне на тэрыторыі ВКЛ уніі паміж праваслаўнай і каталіцкай цэрквамі, а таксама прызнанне сюзерэнітэта Вітаўта над Малдовай і Вялікім Ноўгарадам. У лютым 1418 г. Цамблак прысягнуў папу Марціну V як першасвятару ад імя Кіеўскай мітраполіі. Спроба уніі, ад-

шыню змясціў назыву *Белая Русь* на карце (пра што яшчэ будзе гутарка).

Ды вернемся ў пачатак XV ст. Вельмі каштоўная крыніца звестак пра *Белую Русь* — «Хроніка Канстанцага сабора» баварца Ульрыха Рыхенталя. Яна ўжо трапляла ў поле зроку беларускіх эмі-

нак, засталася нерэалізаванай з-за супраціўлення праваслаўнага духавенства ВКЛ і пазіцыі канстанцінопальскага патрыярхату.

Апісваючы ўрачысты ўезд дэлегацыі Цамблака ў Канстанц 19 лютага 1418 г., нямецкі храніст занатаваў: «Затым у суботу, на 19-тыдзень месяца лютага, прыехаў высакародны пан, пан Георг, арцыбікуп Кіеўскі, з краіны Белай Русі, са Смаленска (*zu wißen Rüßen, zu Schmolentzgi*)»¹⁴⁴. Можа скласца ўражанне, што Рыхенталь ужывае тэрмін *Белая Русь* амаль у сучасным значэнні. Яшчэ адна вытрымка з «Хронікі Канстанцкага сабора» нібыта пацвярджае гэта: «Еўропа — гэта зямля, унутры якой мы знаходзімся, яна прылягае да Белай Русі, да Смаленска, а праз іх — і да сапраўднай Турцыі, апісанай Лануа¹⁴⁵, да герцагства Літвы, Польшчы, Славоніі, Венгрыі, Маравіі, Чэхіі, Рымскай імперыі»¹⁴⁶.

Але ніжэй Рыхенталь больш падрабязна распавядае пра Цамблака, і гэтым разам *Белая Русь* выступае як суседняя з яго «арцыбіскупствам», а не складовая частка апошняга: «Вялікі пан Георгій, архіепіскап Кіеўскі. Ён мяжуе з панам Вітаўтам, герцагам Літвы. І глядзіць на туркаў. Ён мае там трох епіскапаў¹⁴⁷, а іншым бокам [яго вобласць] прылягае да Белай Русі»¹⁴⁸. Такім чынам, з «Хронікі...» Рыхенталя не зразумела, ці *Белая Русь* уваходзіць у склад ВКЛ, ці толькі мяжуе з ім.

Дэлегацыя Цамблака на Канстанцкім саборы.

«Хроніка...» пісалася Рыхенталем неўзабаве пасля Канстанцкага сабора, і тая яе частка, дзе гаворыцца пра наш прадмет, з'яўляецца цалкам аўтэнтычнай¹⁴⁹. Ці значыць гэта, што трэба аднесці Смаленск да *Белай Русі* XV ст., як зрабіў расійскі даследчык Ю. Бегуноў? Выраз *zu wißen Rüßen, zu Schmolentzgi* нібыта дае такія падставы. У дадатак можна было б спаслацца і на мітрапаліта Місайлі, які ў 1476 г. быццам бы аднёс да *Белай Русі* Вязьму. Я. Шыраеў сцвярджае, што «почти на всех старинных картах надпись «Русь Белая» (*Russia Alba*), позднее сложившаяся граница этнической Белоруссии охватывают Смоленщину...»¹⁵⁰, але на самай справе, як мы ўбачым, гэтага няма ні на картах (прынамсі, да сярэдзіны XVII ст.), ні ў тэкстовых крыніцах (да XVI ст.). А «эпістолія» Місайлі, ці, принамсі, яе прэмабула, хутчэй за ўсё, у сапраўднасці датуецца 1605 г.

Ключавы для нас персанаж «Хронікі...» Рыхенталя, які дазваляе расшыфраваць яе тэрмін *Wißen Rüßen*, — «герцаг Смаленска, герцаг чырвонай Русі»¹⁵¹. Яшчэ ў адным месцы ён названы «герцаг Фёдар са Смаленска ў чырвонай Русі»¹⁵².

Гэты «герцаг Фёдар» — не хто іншы, як згаданы вышэй Фёдар Юр'евіч. У Заходнюю Еўропу, дзе яго прытуліў імператар Сігізмунд, Фёдар прыбыў з Ноўгарада. У ілюстраваным гербоўніку ганаровых гасцей сабору ягоны тытул гучыць як «Фёдар, герцаг Белай Русі і гаспадар Смаленска»¹⁵³. Можна меркаваць, што назуву *Белая Русь* ведала

«Фёдар, герцаг Белай Русі і гаспадар Смаленска». Герб Фёдара Юр'евіча з ілюстраванага гербоўніка Канстанцкага сабора.

і час ад часу ўжывала канцылярыя Сігізмунда (як некалькі гадоў раней канцылярия яго брата Вацлава). У прыведзеным фрагменце гэтая назва хутчэй проціпастаўляеца Смаленску, чым атаясамліваеца з ім.

Чарговы раз Рыхенталь згадвае *Белую Русь* пры тлумачэнні паняцця «Руская зямля», калі ён, між іншым, вылучае трэх «катэгорый» рускіх: «Да германскіх народаў адносяцца Рымская імперыя, каралеўства Багемія, каралеўства Венгрыя, Літоўская зямля, Руская зямля — сапраўдныя рускія, чырвоныя рускія, белыя рускія; краіна і горад Вялікі Ноўгарад, якія ёсць хрысціянскімі»¹⁵⁴.

Не зусім зразумела, што і каго Рыхенталь называў «сапраўднай» ці «праудзівай Руссю», «сапраўднымі рускімі». У іншым месцы разам з «герцагам Фёдарам» згадваеца і «герцаг Павел з сапраўднай Русі, падначалены герцагу Вітаўту»¹⁵⁵. Ф. Пекасінскі лічыў, што гэтым тэрмінам баварац абазначаў «рускіх» Вялікага княства, г.зн. у першую чаргу беларусаў¹⁵⁶. Гэта выглядае тым больш лагічным, што «сапраўдныя рускія», імаверна, супрацьпастаўляліся «фальшивым» ці «няверным» (*valschen Ruzen*), вядомым з іншых нямецкіх крыніц, — інакш кажучы, «схізматыкам»¹⁵⁷. Тады «сапраўдныя рускія» — гэта тыя, якія вызнавалі сапраўдную, г.зн. каталіцкую, веру, а такія меліся хіба толькі ў Літве і Польшчы. Але ў гэтым урыўку з Рыхенталя «сапраўдныя» і «белыя» рускія — зусім розныя паняцці.

Такім чынам, Фёдар, хаця і паходзіў з Чырвонай *Rusi* (г.зн., з Смаленска), на саборы як бы прадстаўляў яшчэ і *Русь Белую* — Ноўгарад. Вось чаму Смаленск, ягонае спадчыннае ўладанне, храніст некалькі раз аднёс да *Белай Rusi*. Верагодна, сіонімам апошняй выступае ў Рыхенталя і «Задняя Русь» (*Hinderreissen*), да якой аднесеныя Смаленск (*Schmelenczgi*), Вялікі Ноўгарад (*Grosznouagrot*) і Залатая Баба (*Aurea vetula*)¹⁵⁸. Легендарны ідал «Залатая Баба», відаць, стабільна звязваўся з *Белай Руссю* єўрапейцамі XV—XVI ст., аб чым яшчэ пойдзе гутарка ў раздзеле 13.

Але ж гэта не павінна збіваць нас з тропу, бо географічныя ўяўленні пачатку XV ст., у цэлым ужо значна больш рэалістычныя, чым у папярэднія стагоддзі, у дачыненні да Усходняй Еўропы па-ранейшаму грунтаваліся на фантастычных вымыслах. ВКЛ і суседня землі ў тагачаснай карціне свету займалі малаакрэсленae месца недзе побач з мусульманскімі дзяржавамі Усходу. Яшчэ ў адным месцы «Хронікі...» Смаленск пералічаны сярод гарадоў «малой Валахіі», г.зн. Малдовы¹⁵⁹. Вядомы французскі храніст Жан Фруасар, апісваючы падрыхтоўку да крыжовага падходу 1396 г., які скончыўся трагічным паражэннем хрысціянскай кааліцыі пад Ніканапелем, адзначаў: «Баязід і Каліф паслалі да некалькіх сарацынскіх каралёў — у Персію, Мідзію, Татарыю і нават у Літву на мяжы з Прусіяй». Іншы сучаснік Рыхенталя, Томас Уолсінгэм, таксама лічыў «караля Літвы» (*rex de Lettowe*) «сарацынскім уладыкам», суседам татарскага хана і султанаў «Вавілоніі» ды Турцыі¹⁶⁰. Так і ў паведамленнях Рыхенталя стэрэатыпы эпохі спляліся з элементамі рэальных ведаў, пазычаных ім у суайчыннікаў, якія часта бывалі ва Усходняй Прыбалтыцы. Першасным жа ў «Хроніцы...» ёсьць аднясенне Смаленска, як і іншых *рускіх* земляў ВКЛ, менавіта да *Чырвонай Русі*. (Больш падрабязна мы спынімся на гэтым у раздзеле 12).

Яшчэ адна нямецкая крыніца, якая паведамляе пра ўдзел у саборы «герцага Белай Русі», — паэма «Фундамент сабора» аўгсбуржца Томаса Прысшуха, напісаная ў 1418 г. і сразу ж прадстаўленая імператару Сігізмунду. Большую частку паэмы складае пералік рэальных і ўяўных гасцей сабора. Сярод іх згадваюцца:

З Польшчы нейкі магутны герцаг,
З Літвы герцаг Свідрыгайла,
А таксама ў ліку князёў былі
герцаг белай Русі
і яшчэ князь, герцаг Астрога¹⁶¹.

Кампанія, у якой апынуўся «герцаг Белай Русі» па волі Прысшуха, — Свідрыгайла, які толькі што ўцёк з Крамянецкага замка, і адзін з арганізатораў гэтых уцёкаў князь Астрожскі — нібыта дае падставы лічыць, што і *Белая Русь* мусіла быць часткай ВКЛ. Але пра прысутнасць Свідрыгайлы і яго паплечнікаў на саборы не кажа ніводная іншая крыніца¹⁶², і наўрад ці магчыма давяраць тут паэмэ Прысшуха — ненадзейнасць якой як гістарычнай крыніцы даўно выкрытая гісторыкамі. Можна меркаваць, што малады аўгсбургскі паэт, якому вельмі хацелася прыцягнуць увагу імператара сваёй эрудыцыяй і які сярод гасцей сабора пералічыў і легендарнага «прэсбітэра» Іаана Індыйскага, і прадстаўнікоў неіснуючага Афінскага універсітэта¹⁶³, уставіў у свой спіс заадно і тагачасных саюзнікаў Сігізмунда ў яго палітычнай гульні супраць Вітаўта: і Свідрыгайлу, звесткі пра ўцёкі якога паспелі ўжо распаўсюдзіцца па Германіі, і «герцага Белай Русі» — несумненна, Фёдара Юр'евіча¹⁶⁴. Такія рытарычныя прыёмы лічыліся тады зусім дапушчальнымі і не ўспрымаліся як свядомая фальсіфікацыя.

Частае згадванне *Белай Русі* ў сувязі з падзеямі, якія мелі непасрэднае дачыненне да ВКЛ, побач з імем вялікага князя Вітаўта прычынілася да таго, што пазнейшыя гісторыкі аднеслі распаўсюджанне тэрміна на тэрыторыю сучаснай Беларусі менавіта да рубяжа XIV—XV ст. Але калі і ёсць нешта агульнае паміж *Белай Руссю* і Вітаўтам, гэта хіба яго сталыя заходы, у тым ліку і на Канстанцікім саборы, па прызнанні яго правоў сюзерэна на Пскоў і Вялікі Ноўгарад. У другой палове 1410-х папы Ян XXIII і Марцін V выдалі некалькі булаў, прызначаючы Вітаўта і Ягайлу генеральнымі вікароямі названых рускіх земляў (*In Magna Nowagroda ac Plescow civitatibus ac in dominus earumque*)¹⁶⁵. Спрабы ўсталяваць кантроль над імі Вітаўт прадпрымаў на працягу ўсяго свайго княжання. Яшчэ ў 1389 г. князь Сямён—Лугвен Альгердавіч, запрошаны ў Ноўгарад служыльным князем, склаў васальную прысягу Ягайлу як сюзерэну

гэтай рускай зямлі (што трymалася ў тайне ад саміх наўгародцаў). На працягу, прынамсі, двух наступных стагоддзяў перакананне, што Ягайла і Вітаўт «валодалі» Ноўгарадам, было хаця і неабгрунтаваным, але дастаткова распаўсяджаным у Літве і Польшчы. Дарэчы, Лугвен, калі дзяліў пасаду князя—намесніка Вялікага Ноўгарада з Фёдарам Юр'евічам, быў адначасова і вялікакняжацкім намеснікам у Смаленску — яшчэ адна магчымая падстава для распаўсяджання назвы *Белая Русь* на Смаленшчыну.

Славуты нямецкі касмограф Себасцьян Мюнстэр у сярэдзіне XVI ст. лічыў: Ягайла «даў вялікае герцагства Літвы і Жмудзі свайму пляменніку (*sic!*) Вітаўту, храбраму ваяру. Ён авалодаў таксама герцагствам Пскоўскім (*hertzogthum Plesskouern*), і герцагствам Наўгародскім (*Novogrodien*), і трэцім герцагствам Смаленскім (*Smolnen*)»¹⁶⁶. Для М. Мяхоўскага «Ноўгарад, які лаціны называюць Нугардзія, быў уладаннем вялікага князя Літоўскага, які заваяваў Вітаўту»¹⁶⁷. Наўгародскія «князі Белай Русі», як мы ўбачым у раздзеле 10, згадваюцца М. Стрыйкоўскім сярод гасцей Вітаўта на Луцкім з’ездзе 1429 г.¹⁶⁸.

Такім чынам, распаўсяджанае меркаванне, быццам назва *Белая Русь* пачала дастасоўвацца да тэрыторыі сучаснай Беларусі пры Вітаўце, не знаходзіць доказаў. На яве няма нікіх падстаў сцвярджаць, што Вітаўт увогуле ведаў пра існаванне гэтай назвы, не тое што дастасоўваў яе да якой-небудзь часткі ВКЛ. Можна казаць толькі, што яго заходнегурапейскія сучаснікі раз-пораз згадвалі гэту назву — хаця і не ў сучасным сэнсе — побач з яго імем. Але калі яна пачала ўжыванца самім ўсходнімі славянамі? На гэтае пытанне паспрабуем адказаць у наступным раздзеле.